

PERICOT E A ARQUEOLOXÍA GALEGA: ENSAIO DE APROXIMACIÓN

Por Xosé-Lois ARMADA PITA

Departamento de Humanidades

Universidade da Coruña

Abstract: The aim of this article is to study the relationship of Luis Pericot (1899-1978) with the archaeology of Galicia. Pericot was one of the most important archaeologists in Spain during the last century and he taught as Professor in the University of Santiago for eighteen months (1925-27). The following years, Pericot kept in contact with Galician prehistorians and wrote about Galician archaeology several times.

Keywords: Galician prehistory; history of archaeology; Federico Maciñeira; University of Santiago; Troña hillfort.

Este artigo pretende analizar someramente as relacións de Lluís Pericot (1899-1978) coa arqueoloxía galega, que acadan o seus intres de maior intensidade na súa etapa como catedrático na Universidade de Santiago de Compostela (1925-27). Pericot foi un dos membros máis destacados da chamada *escuela catalana* de arqueoloxía, fundada por Pere Bosch Gimpera e que dende hai anos vén sendo obxecto de diversos estudos (Comas, 1963; Cortadella, 1991; Díaz-Andreu, 1995; Mederos, 1999; Sanmartí-Grego, 1999; Gracia Alonso e Munilla, 2000; Rovira i Port, 2000; Gracia Alonso, 2001).

Os traballos historiográficos consagrados á figura de Pericot adican moi pouco espazo á súa etapa en Galicia (Ripoll Perelló, 1979-80; Cebrià, 1999; Consell, 1999; Pasamar e Peiró, 2002: 488-90). A de Santiago de Compostela foi a primeira cátedra ocupada por este profesor, que ata entón viña ensinando na Facultade de Filosofía e Letras da Universidade de Barcelona, primeiro como axudante interino gratuito (1919-1922) e dende 1922 como auxiliar temporal por oposición. Dende Compostela, Pericot marcha á Universidade de Valencia (1927) ó obter a cátedra,

por concurso de traslado, de Historia Moderna e Contemporánea de España. Retorna a Barcelona en 1933, primeiro como catedrático agregado de Etnoloxía da recién creada Universidade Autónoma e máis tarde, solicitada a excedencia voluntaria de Valencia, como catedrático de Historia Moderna e Contemporánea de España na Universidade de Barcelona (1934). Producido o golpe franquista, o profesor catalán é rehabilitado trala depuración de 1940, ocupando por concurso as cátedras de Historia Antiga e Media de España (1943) e a de Prehistoria (1944) ata a súa xubilación en setembro de 1969. Entre os postos que ocupou ó longo da súa vida, ten unha especial relevancia – polo traballo arqueolóxico emanado do mesmo- o de Subdirector do Servicio de Investigación Prehistórica da Diputación Provincial de Valencia (Pasamar e Peiró, 2002: 489).

Pese á notoria escasez de datos sobre os vínculos de Pericot coa arqueoloxía galega, debo recoñecer que escribir este artigo non entraba nas miñas previsións ata datas bastante recentes. Dos feitos e circunstancias relacionados co paso de Pericot pola universidade compostelá eu coñecía principalmente as escavacións en Troña, as súas relacións con Maciñeira e a súa intervención para que fosen restaurados os vasos campaniformes da colección De la Iglesia, cuestións as dúas últimas das que me ocupei brevemente no artigo consagrado ó primeiro destes dous investigadores galegos (Armada, 2003). Pero hai uns meses, M. Díaz-Andreu consultoume diversas dúbidas sobre catedráticos composteláns para a elaboración dun listado cos catedráticos de Prehistoria e Arqueoloxía nas universidades españolas durante o século XX (Díaz-Andreu, no prelo). Isto levoume a solicitar o expediente persoal de Pericot no Arquivo Histórico Universitario da USC. Dito expediente, de entrada, amosaba que a incorporación do arqueólogo catalán á Universidade de Santiago tivera lugar en 1925 e, polo tanto, contradecía o dato publicado con anterioridade relativo a que este feito se produxera en 1923 (Barreiro, 1993: 190; Armada, 1999: 250). Alén diso, ofrecía un dato interesante relativo á concesión dunha bolsa por parte desta institución para o estudo das relacións prehistóricas entre Galicia e as Illas Británicas, tema xa en auge por aqueles anos. Durante os meses seguintes, fun recollendo información relativa á etapa de Pericot en Galicia, pensando xa en escribir algo ó respecto. Finalmente, a publicación das cartas de Bosch Gimpera a Pericot (Gracia Alonso *et al.*, 2002), acompañada de diversos estudos introductorios (Gracia Alonso, 2002; Fullola, 2002; Vilanova, 2002) ofrece datos de notable interese para a análise desta cuestión.

As relacións de Pericot coa arqueoloxía galega resultaron ser máis intensas e relevantes do que inicialmente eu podía sospeitar. Diversas circunstancias impídenme abordar agora esta cuestión coa profundidade que sería desexable, pero considero que o breve anticipo aquí exposto supón ó menos un gran de area nesa irrenunciable tarefa que é historiar a arqueoloxía galega en particular e a peninsular en xeral. Como ben afirma Ruiz Zapatero, «*uno de los indicadores de la madurez de una disciplina científica es, sin duda alguna, la existencia de una historia de su construcción disciplinar*» (Ruiz Zapatero, 2002: 15) e, nese sentido,

a arqueoloxía galega ten un longo camiño por percorrer en canto a análise e publicación de documentación inédita, revisión crítica da metodoloxía de intervención e investigación, estudo do proceso de institucionalización da disciplina, xénese e evolución dos museos, etc.; temas, estes e outros, que hoxe podemos considerar básicos dende o punto de vista da historiografía arqueolóxica (Díaz-Andreu e Mora, 1997; Olmos, 1997).

O CONTEXTO: A ARQUEOLOXÍA NAS PRIMEIRAS TRES DÉCADAS DO SÉCULO XX

Unhas referencias ó contexto disciplinar español e galego axudan a situar a breve estadía de Pericot na Universidade de Santiago, o seu impacto e repercusións posteriores. A nivel estatal, a primeira estruturación da arqueoloxía ten lugar durante as dúas primeiras décadas do século XX. Os tres aspectos relevantes que cabe considerar, segundo Ruiz Zapatero (1993: 46s), son: 1) a creación de cátedras ocupadas, por vez primeira, por prehistoriadores; 2) o establecemento da primeira lexislación arqueolóxica, coa Lei do 7 de xullo de 1911 (normativa básica de escavacións e da conservación de restos e monumentos arqueolóxicos) e o Real Decreto do 1 de marzo de 1912; e 3) a creación dos primeiros organismos estatais e institucións de investigación arqueolóxica (*Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades* en 1912, e *Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas* e *Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans* en 1913). O marco que progresivamente se vai configurando durante estas primeiras décadas de século québrase de xeito radical co alzamento franquista, que impón cambios bastante drásticos na vida académica e na organización da arqueoloxía (Díaz-Andreu, 2002: 89-101 e no prelo; Fontana, 2001: 257-59).

Dende o punto de vista universitario, os dous focos iniciais de relevancia son Barcelona e Madrid. O primeiro aglutínase en torno á figura de P. Bosch Gimpera, catedrático dende 1916 (Pericot, 1963: 362; Moure Romanillo, 1996: 30); será el quen forme e lidere ata a victoria franquista a *escuela catalana*, influenciada polo pensamento arqueolóxico alemán, con discípulos como Pericot ou Serra Ràfols (Díaz-Andreu, 2002: 41). En Madrid destaca a creación da cátedra de Historia Primitiva del Hombre en 1922, a cargo de Hugo Obermaier dende ese momento ata 1936 (Moure Romanillo, 1996: 30-35; Ruiz Zapatero *et al.*, 1997: 667s).

A situación en Galicia, por aquel entón, pode considerarse notablemente precaria. Co gallo dunhas xornadas celebradas en Santiago, o propio Pericot referírase a elo nos últimos anos da súa vida: «*Es fácil imaginar el panorama que se presentaba ante nuestro entusiasmo juvenil. Unos pocos aficionados mantenían una tradición asaz pobre en medios y en resultados. Recordemos la excelente escuela de don Marcelo Macías para la época romana. Para la etapa prehistórica habríamos de reseñar los nombres de Otero Pedrayo, Vicente Risco, y sobre todo*

Cuevillas, a cuyo lado empezaba a darse a conocer Bouza Brey, en un grupo meridional, concretamente orensano. Mientras en La Coruña y su ámbito, destacaban los nombres de Ángel del Castillo, La Iglesia y Maciñeira. El Seminario de Estudios Gallegos y la revista 'Nós' preludiaban una etapa de creciente actividad y de interés arqueológico. Salvo algunas tareas iniciales como el Catálogo de castros en que estaba empeñado Cuevillas, o el repertorio de insculturas que Sobrino iniciaba, el panorama era más bien pobre» (Pericot, 1975: 43).

A práctica arqueolóxica nestes primeiros anos do século XX é relativamente escasa. Sen dúbida, unha das figuras clave nestes anos é Federico Maciñeira (1870-1943), que desenvolve por entón diferentes traballos de prospección e escavación. Porén, nos anos inmediatamente anteriores á chegada de Pericot algunhas cousas comezan a mudar. Nelo ten bastante que ver a viaxe realizada por Hugo Obermaier a Galicia en 1922, no mesmo ano no que se crea a sección de Historia na facultade de Filosofía e Letras da USC (Barreiro, 1993: 190). Obermaier viña de gañar a cátedra na Universidade de Madrid cando é convidado pola universidade compostelá para pronunciar un ciclo de conferencias. O profesor austríaco invirte cinco semanas para a preparación das mesmas, durante as cais percorre as catro provincias galegas visitando museos, coleccións particulares e xacementos (Fernández Ibáñez e Fábregas, 1996: 101). Desta viaxe derivase a publicación de «Impresiones de un viaje prehistórico por Galicia» (Obermaier, 1923), un traballo que se considera a primeira síntese rigurosa da prehistoria galega e que supón «un giro definitivo en la forma de ver, orientar y elaborar la arqueología del país» (Fernández Ibáñez e Fábregas, 1996: 100).

Por unha feliz coincidencia, neste mesmo ano de 1923 créase o Seminario de Estudos Galegos, que inmediatamente comeza a traballar en temas arqueolóxicos dando lugar poucos anos máis tarde á publicación dunha nova síntese (López Cuevillas e Bouza Brey, 1929). Non en van, en 1922 Risco e Cuevillas aparecen xa como solicitantes á *Junta Superior de Excavaciones Arqueológicas* dun permiso de escavación para San Cibrán de Las (Díaz-Andreu, 1997: 407). Como é sobradamente coñecido, o traballo do Seminario resultará clave para o avance da arqueoloxía en Galicia (Prado Fernández, 1997; Mato, 2001); dende o punto de vista organizativo, convén subliñar que esta institución crea en 1926 as seccións de Prehistoria (dirixida por Cuevillas) e Arqueoloxía e Historia da Arte (a cuio fronte se atopa X. Carro García). Como logo veremos, Pericot traerá como un dos seus principais obxectivos contactar e colaborar cos homes do Seminario para potenciar os traballos arqueolóxicos en Galicia.

Estes anos coinciden coa volta de Maciñeira ó campo da publicación arqueolóxica, pois cómpre subliñar que entre 1911 e 1921 o investigador ortegano non tira do prelo nin un só traballo sobre temas de prehistoria e arqueoloxía. Pero os primeiros anos 20 supoñen un intenso retorno de Maciñeira á primeira liña da investigación, na que se manterá xa ata os últimos anos da súa vida. É precisamente naquelas datas cando aparece o seu importante artigo sobre as relacións

prehistóricas entre Galicia e as Illas Británicas (Maciñeira, 1924), un tema en auxe por entón e no que Pericot se amosará moi interesado.

LLUÍS PERICOT, CATEDRÁTICO EN SANTIAGO DE COMPOSTELA

Segundo consta nos seus expedientes persoais das universidades de Santiago e Valencia, Pericot incorpórase á Universidade de Santiago «*en virtud de oposición*» como «*Catedrático Numerario de Historia Antigua y Media de España con su acumulación de Historia Moderna y Contemporánea de España*» (expediente Arquivo Histórico Universitario da USC, leg. 1082), denominación que se ten definido como «*una reminiscència del segle XIX*» (Ripoll Perelló, 1979-80: 509, n. 8). O profesor catalán é nomeado o día 9 de decembro de 1925 e toma posesión do cargo o 8 de xaneiro de 1926, exercendo ademais como secretario da facultade de Filosofía e Letras dende o 31 de xaneiro de 1927. Fica como catedrático na cidade compostelá ata o 27 de xuño dese mesmo ano, data na que é nomeado por concurso de traslado *Catedrático Numerario de Historia Moderna y Contemporánea de España* da Facultade de Filosofía e Letras da Universidade de Valencia, á que se incorpora tomando posesión o día 1 de agosto de 1927.

Para entender a complexa denominación da cátedra de Pericot debemos ter en conta que a comezos da década de 1920 o concepto de Prehistoria non estaba consensuado nin como período de tempo nin como ciencia (Moure Romanillo, 1996: 30). En 1922, coincidindo coa incorporación de Obermaier á cátedra de Madrid, inclúese a Prehistoria no currículo docente, pero só a nivel de cursos de doutorado; evidentemente, a nivel extraoficial esta integración produxérase con anterioridade (Díaz-Andreu, 1997: 404).

O mestre P. Bosch Gimpera forma parte do tribunal que concede a cátedra de Santiago a Pericot, o que a xuízo deste mesmo ten unha importancia «*decisiva*» (Pericot, 1963: 367). A lectura da correspondencia de Bosch a Pericot pon de manifesto o seu interese pola arqueoloxía galega e, de aí, os seus esforzos para situar estratéxicamente ó seu principal discípulo na cátedra compostelá. Nunha carta do 24 de xaneiro de 1918 Bosch interésase por un libro de Barros Sivele (Gracia *et al.*, 2002: 94, carta 2). Máis tarde, o 23 de xullo de 1922 acusa recibo dunha carta de Ángel del Castillo na que se inclúe o catálogo de materiais da colección de S. de la Iglesia, a raíz do cal Bosch aproveita para exporlle algunhas consideracións a Pericot: «*Avui arriba una carta del Sr. del Castillo de La Coruña incloent un catàleg d'una col.lecció del Sr. La Iglesia del Ferrol en el qual es parla del vas campaniforme de tipus pireneic que al Murguia no queda clar a on es troba. Figuris que resulta que s'ha trobat al sepulcre de Puentes de García Rodríguez (prov. de Coruña). Això vol dir que el susodicho sepulcre resulta Eneolític i ja no tenim aixís cap garantía de l'extensió de la cultura megalítica per Galicia abans de l'Eneolític.*

Cal doncs modificar els mapes deixant en blanc Galicia al Neolític i Eneolític inicial i colocalar el sep. de Puentes de García Rodríguez a l'Eneolític plé, suprimint aquell signe de troballa solta que hi representava el sep. de Puentes de García Rodríguez» (Gracia et al., 2002: 131s, carta 26).

Poucos meses máis tarde, nese mesmo ano (24-12-1922), Bosch coméntalle que acaba de enterarse da convocatoria da cátedra de Santiago, «*on s'hi ha creat la secció d'Història*», e aconséllalle que concursa («*em sembla que seria un gran truc que s'hi presentés*») tendo en conta as expectativas favorables que concorren nese momento («*em sembla que podria anar preparat com ningú*») (Gracia et al., 2002: 141s, carta 28). En posteriores cartas alude novamente, implícita ou explicitamente, ás oposicións para a sobredita cátedra (Gracia et al., 2002: 151s, 160, cartas 35 e 44).

Gañada a cátedra, Pericot recibe unha misiva de felicitación asinada por Bosch, Serra Ràfols, Esteve e Colominas («*Després d'un monumental vermouth en honor del nou catedràtic de Santiago l'enviem la nostra més paleolítica felicitació*») (Gracia et al., 2002: 161, carta 46). Na seguinte carta vese a un Bosch eufórico ante as amplas expectativas de investigación que se lle abren ó seu discípulo, o «home da prehistoria» en Galicia: «*M'alegro molt de que li vagi bé per aquí i de que hi hagin perspectives de treball. Té la gran ocasió de cobrirse de gloria, doncs es un terreno quasi verge si bé hi ha la feina preparada V. pot ser l'home de la Prehistòria a Galicia. Endavant!*» (Gracia et al., 2002: 162, carta 47).

O interese de Bosch Gimpera pola actividade de Pericot e a arqueoloxía galega é constante. Así, envíalle un exemplar das *Fontes Hispaniae* para Armando Cotarelo e pregúntalle por «*Sr. Maciñeira d'Ortigueira*» (Gracia et al., 2002: 165s, carta 48); opina sobre gravados rupestres galegos (Gracia et al., 2002: 170, carta 53); plantexa a posibilidade de viaxar a Galicia (Gracia et al., 2002: 177, carta 58); e comenta con Pericot diversos aspectos da súa vida como catedrático en Santiago (Gracia et al., 2002: 175, 178, cartas 56 e 58).

Pero en abril de 1927 prodúcese unha forte crise entre mestre e discípulo (Gracia, 2002: 20). Pericot, por causas familiares relacionadas cun problemático embarazo da súa dona (que rematará co nacemento dun fillo morto en xuño de 1927) (Fullola, 2002: 50), decide solicitar o seu traslado a Valencia para ostentar a cátedra de historia moderna e contemporánea, o que lle resulta posible ó aproveitar as «acumulacións» da cátedra compostelá. Bosch oponse frontalmente a esta decisión e expón o seu posicionamento nunha contundente carta (reproducida nun apéndice ó final deste artigo) que dirixe a Pericot con data do primeiro de abril de 1927. Segundo o mestre, «*está en un lloc a on hi ha mil coses que fer i que li poden donar un nom reputat internacionalment si ho deixa indubtablement comet una deserció*» (Gracia et al., 2002: 183, carta 59). En palabras do propio Pericot, «*fui objeto de severas críticas por parte de mis colegas barceloneses, los cuales dieron con ello por acabada mi vida científica*» (Pericot, 1975: 44).

A relación con Bosch, polo demais, segue a ser fluída e pouco despois, en carta do 7 de xuño de 1927, o mestre felicita a Pericot polos seus traballos en Troña e

pregúntalle polo achádego da suposta lúnula de Allariz: «*Abans no vingui voldria fer el favor d'aclarir si es veritat que s'ha trovat una 'lumula' irlandesa a Galicia (Dolmen de Allariz)? En Berner en parla a través de un article de Breuil, el qual al seu torn ho coneix a través de Barros Silvelo 'Antigüedades de Galicia'. En convindria molt saber-ho aviat. Mercès avançadas*» (Gracia *et al.*, 2002: 186, carta 62).

En posteriores cartas que Bosch dirixe a Pericot atopamos unha mención ó castro de Sta. Trega (Gracia *et al.*, 2002: 194, carta 72), o acuse de recibo dunha postal de Mondariz enviada por Pericot en 1930 co gallo das súas escavacións en Troña (Gracia *et al.*, 2002: 202, carta 82), a referencia ás insculturas rupestres galegas (Gracia *et al.*, 2002: 253, carta 118) ou ó Congreso Nacional de Arqueoloxía de 1953 (Gracia *et al.*, 2002: 327, carta 179).

Durante a curta etapa como catedrático en Santiago, apenas 18 meses, Pericot desenvolve unha fructífera actividade. Contacta coas principais figuras da arqueoloxía galega, visita coleccións arqueolóxicas (como as de S. de la Iglesia e F. Maciñeira) e museos (sobre o de Ourense cf. Gracia *et al.*, 2002: 167, carta 51), intervén para que sexan restaurados en Barcelona os vasos campaniformes da colección De la Iglesia e inicia escavacións no castro de Troña, que continuará durante algunhas campañas como catedrático da Universidad de Valencia.

Tamén durante esta etapa en Santiago, Pericot, animado polo seu mestre Bosch, realiza unha prolongada viaxe de estudos ó extranxeiro, en dúas fases, para investigar as relacións atlánticas prehistóricas a través do gravado rupestre. Segundo consta no seu expediente persoal da USC, «*Por RO el 13 de noviembre de 1926 le fue concedida una pensión por 45 días para estudiar en Inglaterra e Irlanda las relaciones de estos países con Galicia durante la época prehistórica siéndole prorrogada la pensión por un mes (por RO de 3 de enero de 1927) para continuar las investigaciones en Francia*». Pola súa parte, documentación depositada na JAE (15 de febreiro de 1931) consigna a concesión da pensión por parte da USC para estudar «*durante dos meses y medio en Francia, Inglaterra, Escocia e Irlanda las relaciones entre Galicia y las comarcas atlánticas durante las épocas prehistóricas*» (cf. Díaz-Andreu, 1997: 413). Como afirma o propio beneficiario bastantes anos máis tarde: «*había realizado un viaje de estudios a Inglaterra, Escocia e Irlanda, y otro a Bretaña en busca de información para el estudio del grabado atlántico*» (Pericot, 1975: 44). Nalgunha que outra publicación Pericot fai alusión ós resultados destas estadías de traballo (Pericot, 1930a: 87; 1930c: 90) e nunha carta a Maciñeira, do ano 1940, afirma que «*espero tener tiempo algún día para publicar las notas que he ido recogiendo sobre relaciones arqueológicas entre las tierras atlánticas del Occidente*» (cf. apéndice).

O campo de investigación escollido por Pericot na súa etapa como catedrático en Santiago, e máis concretamente durante os días pensionado no extranxeiro pola propia USC, debe contextualizarse na tradición atlantista vixente naqueles anos, que rematará dando lugar, a mediados do s. XX, a traballos de investigación como os de J. Martínez Santa-Olalla ou E. MacWhite, así como ó acuñamento do

concepto de Bronce atlántico polo propio Santa-Olalla (Bettencourt, 1998: 18s; Fernández-Posse, 1998: 26). Non en van, a estruturación do mundo atlántico na historiografía española da Idade do Bronce débese ó propio Bosch Gimpera, autor que xa realiza aportacións nesta dirección en 1920 (Fernández-Posse, 1998: 25). En Galicia, as cousas van por unha dirección bastante similar. En 1924, F. Maciñeira publica o seu interesante traballo sobre as relacións marítimas entre Galicia e as Illas Británicas durante a prehistoria (Maciñeira, 1924), tema sobre o que voltará en diversas ocasións. Neses anos aparecen aquí outros traballos na mesma dirección (García Romero, 1925), contexto historiográfico que pode axudar a explicar que a síntese publicada en 1929 por Cuevillas e Bouza manteña un enfoque que enfatiza as relacións atlánticas de Galicia na prehistoria (López Cuevillas e Bouza Brey, 1929).

As relacións de Pericot con Galicia non rematan co seu traslado voluntario a Valencia. Como veremos a continuación, continúa durante uns anos dirixindo as escavacións do castro de Troña. En 1930 publica catro recensións no *Boletín de la Universidad de Santiago de Compostela* (Pericot, 1930a, 1930b, 1930c e 1930d), así como dúas breves noticias sobre as escavacións en Troña (Pericot, 1930e) e os achádegos recentes no Levante español (Pericot, 1930f) que, aínda que sen firmar, tamén son atribuíbles ó profesor catalán (Ripoll Perelló *et al.*, 1979-80: 521). Con motivo dalgunhas recensións en *Ampurias*, Pericot segue a ter presente diversos aspectos da arqueoloxía galega, como os campaniformes de As Pontes de García Rodríguez (Pericot, 1944b: 379) ou o depósito de Hío (Pericot, 1944c: 380). Tamén en *Ampurias* reseña un artigo de A. do Paço publicado no *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense* (Pericot, 1945-46) e outro traballo de Cuevillas, a quen chama «*el sistematizador de la Prehistoria gallega*» (Pericot, 1947-48). Precisamente no libro de homenaxe a Cuevillas publica un artigo sobre os microburís temperáns (Pericot, 1957), tirando do prelo moi pouco máis tarde outro traballo sobre as súas vivencias persoais ó lado deste prehistoriador galego, no número que lle adica o *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense* (Pericot, 1959-60). Previamente, en 1950 Pericot visitara Galicia con motivo dun ciclo de conferencias, ficando na casa de Cuevillas (Pericot, 1959-60: 47); tres anos máis tarde, en xullo de 1953, volta co gallo do Congreso Nacional de Arqueoloxía (Pericot, 1959-60: 48; Gracia *et al.*, 2002: 327, carta 179). Finalmente, en 1973 aparece de novo en Galicia para intervir como convidado nas *Primeras jornadas de metodología aplicada de las ciencias históricas*, publicando nas súas actas un artigo no que narra sucintamente a súa etapa como catedrático en Galicia (Pericot, 1975).

Dende o punto de vista administrativo, a súa relación coa Universidade de Santiago non remata coa súa marcha a Valencia. Anos máis tarde, e trala vitoria franquista, Pericot vese obrigado a reclamar da institución compostelá un informe para salvar o proceso de depuración, conseguindo que o xuíz instructor demandase a súa readmisión sen sanción o 8 de outubro de 1940, aínda que non recibe a confirmación oficial ata algún tempo despois (Gracia Alonso, 2002: 25; Fullola,

2002: 52). Nunha carta que Pericot dirixe nese mesmo ano a F. Maciñeira (vid. apéndice) aprécianse claramente os temores e preocupacións do autor ante os acontecementos que se están a vivir.

Diversos autores teñen glosado brevemente a etapa de Pericot en Galicia, como por exemplo Augusto Assía (1979). Antonio Fraguas ten afirmado do prehistoriador catalán que se lle lembraba con moito cariño e que «*de continuar en Santiago houbera formado unha gran escola*» (Fraguas, 1968: 340). E outro efímero catedrático compostelán, Alberto Balil, traerá a colación algunhas declaracións de Pericot ó trazar o estado da cuestión das investigacións sobre a Galicia romana: «*Como ha señalado el Prof. Pericot en varias ocasiones, hacia 1925, la 'ciencia oficial' consideraba Galicia como una región de arqueología casi desconocida y cuyo aislamiento requería aún, como en otras tierras periféricas, la realización de 'Viajes Arqueológicos'*» (Balil, 1973: 165s). Pola súa parte, o propio Pericot subliñará nos últimos anos da súa vida que «*toda ocasión de volver a la Universidad donde inicié mi labor de catedrático la consideré como un privilegio*» (Pericot, 1975: 43).

AS APORTACIÓNS Á ARQUEOLOXÍA GALEGA

Tal como tivemos ocasión de comprobar, Pericot chega a Galicia coa sensación de atoparse ante unha zona virxe para o traballo arqueolóxico e, polo tanto, con grandes posibilidades de investigación. En diversos momentos da súa vida, xa lonxe de Santiago, expón determinadas carencias e necesidades, como «*la falta de una obra de conjunto sobre las insculturas gallegas*» (Pericot, 1930a: 88). Con motivo da recensión dun libro sobre gravados rupestres do Morbihan, expón as pautas metodolóxicas para o estudo da arte rupestre galega: «*Tenemos, pues, el camino a seguir para las insculturas gallegas: se impone primero el publicarlas en dicha forma, luego el compararlas con las restantes conocidas, cosa que nadie ha hecho todavía de manera satisfactoria. Sólo en último término y tras un conocimiento profundo de semejanzas y diferencias ha de ser permitido intentar una teoría explicativa de las mismas, huyéndose siempre de relaciones fantásticas y lejanas, basadas en la semejanza de algunas figuras, para las que debe admitirse la convergencia antes que la derivación*» (Pericot, 1930c: 90). E aínda na década dos 70 insta á Universidade de Santiago a traballar na catalogación de arte rupestre, castros e túmulos megalíticos (Pericot, 1975: 44s, 51).

O catedrático catalán ponse a traballar en arqueoloxía galega tan pronto como chega a Santiago, visitando museos, contactando con diversos investigadores, etc. Obviamente, no marchó destas relacións inclúese o Seminario de Estudos Galegos: «*Naturalmente, una de mis primeras misiones al ir a ocupar en los primeros días de 1926 la cátedra que acababa de ganar en la universidad compostelana, en la que insistían mis maestros Bosch Gimpera y Obermaier, era la de ponerme en contacto con Cuevillas e impulsar en el cauce científico la labor*

que el grupo de arqueólogos encuadrados en el Seminario de Estudios Gallegos estaba desarrollando» (Pericot, 1959-60: 45s). Tamén en 1926 visita en Ortigueira a Federico Maciñeira, para coñecer a súa colección e intercambiar impresións sobre temas arqueolóxicos; previamente, Pericot dirixese por carta a Maciñeira (vid. apéndice) para procurar unha data. En diversas ocasións, Maciñeira referirase a este encontro (Maciñeira, 1929: 27; 1941: 363).

Un contacto que dará fructíferos resultados é o que establece con Santiago de la Iglesia, que rematará doando a súa colección de materiais arqueolóxicos á Universidade de Santiago tralas xestións do propio Pericot (Pericot, 1975: 44; Armada, 2003). De la Iglesia, médico afincado en Ferrol, practicara en xullo de 1873 sondaxes nalgúns túmulos de As Pontes de García Rodríguez, recuperando nun túmulo de terra limpa (ou dous segundo a opinión de Pericot, 1927: 286, n. 4) os fragmentos de dous vasos campaniformes de tipo Internacional (Criado e Vázquez Varela, 1993: 16-19; Maciñeira, 1941; Armada, 2003). Sen embargo, os fragmentos foron reconstruídos polo seu escavador como pertencentes a un único vaso, dando lugar a unha curiosa reconstrución que coñecemos pola fotografía reproducida nun artigo seu (Iglesia, 1907: 61), onde aparece descrito como «*ánfora de barro rojo, torneada, de 28 centímetros de altura, con dibujo de líneas y puntos*» (Iglesia, 1907: 65).

Na súa visita á colección decátase de «*ciertas diferencias en la decoración que observamos entre la parte superior del supuesto vaso y la inferior, diferencias notadas ya por el Sr. La Iglesia y que según confesión suya le hacían dudar ya de la exactitud de la restauración*» (Pericot, 1927: 283). Ademais delo, a restauración, realizada mediante lacres e cartóns, «*producía un penoso efecto*» (Pericot, 1927: 283), o que leva a Pericot a suxerirlle o traslado do vaso ó *Servicio de Investigaciones Arqueológicas de la Diputación de Barcelona*, dirixido por P. Bosch Gimpera. Alí constátase a existencia de dous vasos, que son obxecto dunha segunda restauración na que se obteñen «*moldes de ambos con lo que podrán sacarse copias que permitan a los diversos museos europeos con quienes dicho Servicio se halla en relación, conocer los vasos campaniformes gallegos*» (Pericot, 1927: 284). Nesta segunda restauración, na que se obteñen xa os dous vasos, empréganse algúns fragmentos soltos que De la Iglesia deixara fora da restauración inicial.

O contacto con Santiago de la Iglesia e os traballos efectuados sobre os vasos campaniformes da súa colección sérvenlle a Pericot para publicar un primeiro artigo sobre arqueoloxía galega (Pericot, 1927). No citado traballo, explica os trámites seguidos para esta restauración e ofrece fotografías dos vasos xa restaurados, xunto a unha detallada descrición dos mesmos. Tenta asemade unha reconstrución do contexto arqueolóxico a través dos datos ofrecidos polo seu descubridor e da bibliografía precedente, ofrecendo interesantes consideracións sobre o problema do campaniforme en Galicia e subliñando as posibilidades que ofrece para o estudo das relacións atlánticas (Pericot, 1927:

290s). Recentemente, un dos vasos foi obxecto dunha nova restauración (Fernández Ibáñez, 1990).

Outra das liñas de traballo emprendidas por Pericot durante a etapa en Santiago, a escavación no castro de Troña, proporciónalle a posibilidade de colaborar co Seminario de Estudos Galegos, e de xeito especial con Cuevillas. Segundo as afirmacións do prehistoriador catalán, «*con pocos de mis colegas españoles me he sentido más ligado y con pocos habré tenido tanto afecto como por Cuevillas*» (Pericot, 1959-60: 45). Do seu prestixio e resonancia no seo da escola catalana fálanos este mesmo autor: «*En el Seminario del profesor Bosch Gimpera y en las sesiones de la Asociación Catalana de Antropología, sonó pronto el nombre de Cuevillas. Un joven prehistoriador gallego, surgido de la remota Orense, se revelaba ante la general sorpresa como un excelente expositor, conocedor de las modernas teorías y afortunado excavador (...) Cuevillas aparecía como el brillante adalid de una naciente escuela arqueológica, dotada de clara personalidad dentro del movimiento científico español*» (Pericot, 1959-60: 45).

En 1927, Pericot inicia xunto a Isidro Parga Pondal un estudo dos castros da zona de Mondariz, decidindo iniciar a escavación do castro de Troña (Ponteareas, Pontevedra). Na campaña do ano seguinte incorpórase á escavación Cuevillas, quen colabora con Pericot –entón xa catedrático en Valencia- nun total de tres campañas (1928, 1929 e 1930) (Pericot, 1959-60: 47). Ditos traballos dan lugar a unha serie de publicacións que comezan a aparecer practicamente dende o inicio da actividade (Pericot e Parga Pondal, 1928; Pericot, 1930e; Pericot e López Cuevillas, 1931; Pericot, 1933). Aínda na década dos 70, Pericot reclama a continuación dos traballos en Troña, «*dados los datos que proporcionó en su primera exploración*» (Pericot, 1975: 51).

O inicio da investigación da zona comprende a prospección e recoñecemento superficial dalgúns castros, dos cais se publican croquis e datos como a situación, estruturas defensivas, etc. (Pericot e Parga Pondal, 1928). Estes primeiros traballos –como dixen- realízanse en colaboración con Isidro Parga Pondal, profesor da Universidade de Santiago e especialista en xeoquímica, membro do Seminario de Estudos Galegos e, ó longo das décadas seguintes, autor dun amplo número de traballos sobre temas da súa especialidade (Vidal Romaní, 1974).

Sen dúbida, dende o punto de vista bibliográfico a aportación máis relevante de Pericot á arqueoloxía galega é a memoria das escavacións en Troña, correspondente ás campañas de 1930-31, asinada xunto a Cuevillas e editada pola *Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades* (Pericot e López Cuevillas, 1931). Na opinión de Pericot, «*dicha memoria no es sino una pequeña muestra del estudio grande que habíamos pensado hacer sobre la cultura castreña y concretamente sobre Troña, estudio que, por mi desvío hacia la prehistoria levantina y por su enfermedad, quedó sólo en proyecto*» (Pericot, 1959-60: 47). Dende o punto de vista conceptual, este traballo sitúase no concepto moderno de memoria de escavación, incluíndo aspectos descritivos preliminares (situación do xacemento, investigacións previas, organización dos traballos, etc.), estudo e inventario de

materiais, descrición de estruturas, planos, fotografías, etc. A nivel metodolóxico, contén aportacións interesantes como a minuciosidade nas descripcións, a atención ós aspectos topográficos e á configuración defensiva do xacemento, o debuxo das formas cerámicas máis características (bordes e bases) presentado en formato de táboa ou a incorporación de cadros cos motivos decorativos da cerámica. Destaca, por outro lado, a práctica ausencia de consideracións de tipo estratigráfico, que xa aparecen nalgúns traballos da época, a non ser a mención puntual de *capas* (Pericot e López Cuevillas, 1931: 14, 34); ó mesmo tempo, as conclusións de tipo cronolóxico son practicamente inexistentes, malia indicarse o achádego de moedas e cerámicas romanas (Pericot e López Cuevillas 1931: 8s, 20, 30s, 35-37). As escavacións modernas permiten diferenciar varias fases ou niveis de ocupación para a acrópole ou primeiro recinto, cuia ocupación iníciase no s. VIII segundo algunhas posicións (Rey Castiñeira, 1996) ou VI-V segundo outras (Hidalgo, 1996: 241, 244); e unha única fase no segundo recinto ou terraza inferior, correspondente ó periodo final do poboado e que abarca dende inicios do s. I ane ata finais do s. I da nosa era (Hidalgo, 1996: 241, 244). As datacións radiocarbónicas publicadas avalan esta cronoloxía ampla (Hidalgo, 1996: 242; Carballo e Fábregas, 1991: 256s).

A XEITO DE REMATE

O aquí exposto constitúe unha aproximación parcial a unha cuestión que require ser tratada de xeito máis pormenorizado e que, polo tanto, será obxecto dun estudo posterior que acrecentará algúns aspectos que agora unicamente se esbozan. Polo demais, as relacións de Pericot coa arqueoloxía galega, malia ser puntuais e concentradas no tempo, resultan máis intensas do que puidera sospeitarse. Se ben a súa participación nas escavacións de Troña ou a súa intervención para a restauración dos campaniformes de As Pontes eran xa coñecidas, as súas estadias nas Illas Británicas e Francia, becasas pola USC, para o estudo dos paralelismos da arte rupestre galega tiñan nula presenza nos estudos historiográficos recentes. Parellamente, ficaban por esclarecer certos pormenores relacionados coa obtención da súa cátedra en Santiago, as razóns do seu traslado a Valencia, etc.

Estamos, sen dúbida, ante unha personalidade complexa cuio tratamento historiográfico require mesturar aspectos estritamente académicos con outros que atinxen á súa vida persoal. Así, é inevitable considerar o interese de Bosch Gimpera pola arqueoloxía do Noroeste e a súa influencia para que Pericot ocupase a cátedra de Santiago, os problemas de saúde da súa dona como un condicionante ó parecer decisivo para a súa marcha a Valencia ou, anos máis tarde, os problemas derivados do golpe franquista, a depuración e posterior rehabilitación do propio Pericot.

Ó mesmo tempo, o caso de Pericot ten en común con algúns outros a súa curta duración o que, nalgún sentido, conleva un certo grao de frustración ante as esperanzas creadas e a imaxinación do que puido ser e non foi. En efecto, na súa curta etapa en Santiago, en torno a un ano e medio, Pericot foi quen de acadar un impacto salientable con aportacións moi relevantes como a publicación dos campaniformes de S. de la Iglesia e a intervención para a súa restauración, as súas xestións para que a colección fose doada á USC, o inicio das escavacións en Troña (continuadas durante os primeiros anos como catedrático en Valencia e logo publicadas) ou as súas viaxes de estudo para coñecer a arqueoloxía doutros países atlánticos. Elo leva inevitablemente a pensar o que puido ser da arqueoloxía galega se Pericot consolidase a súa posición en Santiago e ocupase a cátedra durante varias décadas. Algo semellante podemos dicir no caso doutro catalán, Alberto Balil, tamén cunha curta etapa en Santiago (1968-1972) que sen embargo -e sen ostentar a cátedra-, lle bastou para imprimir un xiro copernicano ós estudos sobre a Galicia romana, dirixindo varias teses e tesinas sobre a cuestión e exercendo aínda unha fonda influencia nos anos posteriores (Acuña, 1992).

Casos como os dous mentados convidan a unha reflexión acerca dalgunhas razóns, entre outras de carácter económico e sociopolítico (subdesenvolvemento, clientelismo, etc.), que ó longo do século XX puideron actuar en contra da consolidación de importantes escolas de arqueoloxía na universidade galega. Non en van, segundo se ten escrito (Acuña, 1992: 12), parece que detraís da marcha de Balil a Valladolid estivo a intervención do Rector e dalgún influente catedrático da USC para que non se dotase a cátedra de Arqueoloxía, Epigrafía e Numismática en Santiago. Nunca se incidirá o suficiente, polo tanto, na influencia dos factores sociopolíticos e ideolóxicos do presente na teoría e práctica arqueolóxicas (Vicent, 1990; Bate, 1998), o que inevitablemente subliña a relevancia da crítica historiográfica e convida a profundizar no estudo da historia da arqueoloxía.

Se temos en conta os aspectos organizativos da arqueoloxía durante o século XX, cabe soste que a investigación historiográfica da disciplina dentro do ámbito universitario debe ocupar un lugar central (Ruiz Zapatero *et al.*, 1997: 667), aínda que evidentemente existan outras institucións e organismos (no caso galego, Seminario de Estudos Galegos e Instituto Padre Sarmiento) cuia relevancia é indubidable. Nesta ocasión, o presente artigo ocupouse principalmente dunha etapa moi concreta, que se corresponde cos primeiros pasos na institucionalización do saber arqueolóxico a nivel universitario. Creo que un traballo que convén acometer, como se ten feito para outros departamentos (Ruiz Zapatero *et al.*, 1997), é o estudo historiográfico da arqueoloxía galega ó longo do século XX dende a perspectiva da universidade (profesorado, teses e tesinas lidas, organización docente, proxectos de investigación, colaboración interdepartamental e interinstitucional, etc.), tarefa que se ten limitado ata o momento a aspectos moi parciais (Acuña, 1998; Díaz-Andreu, no prelo).

APÉNDICE

1) Carta de Bosch Gimpera a Pericot co gallo do seu traslado de Santiago a Valencia (tomada de Gracia *et al.*, 2002: 181, carta 59).

Carta 59: (B.C. Llegat L. Pericot. Caixa 100, carta 48).

Data: Madrid, 1 d'abril de 1927.

Tipus: Carta.

Amic Pericot:

Enhorabona per les conferències i per lo de la col.lecció Laiglesia. Lo de l'article del diari molt bé. Tots ja contents.

Aquí també s'ha fet un xic de mètode. Vaig fer un pinyolet sobre l'origen del lbers i ahir El Sol mi donava un cop fantàstic.

Anem ara lo de la seva última carta. Comprenc que estigui preocupat i que sigui des de el punt de vista familiar una gran tentació.

No he pogut parlar amb en Zabala, pero pel que m'han dit alguns sembla evident que hi té dret «legalment».

Des de el punt de vista de la seva carrera, però, em sembla que seria un gran pas endarrera. Es deixar per complert tota possibilitat de treball de lo que V. fa i en el que es pot cobrir de glòria, per a tancar-se a explicar mecànicament una cosa que no l'interessa i que mai farà bé. A València no hi ha ambient ni mitjants de treball ni treballaria particularment sense un punt d'apoi en la càtedra essent aquesta d'una matèria absurda. Pensi en el cas de l'Aranzadi, en el que ha fet i en el que hauria pogut fer si hagues sigut Prof. d'Antropologia des del principi.

V. que ha pogut ser de lo seu des del primer moment i que está en un lloc a on hi ha mil coses que fer i que li poden donar un nom reputat internacionalment si ho deixa induptablement comet una deserció.

Està clar que te dret «legalment» al canvi de càtedra, pero moralment es com si li oferissin un lloc comercial a Barcelona i se n'hi vingués. El seu dret es funda en la casualitat de haver fet oposicions amb la cua de «con sus acumuladas de Història Moderna y Contemporànea». Oblidi aquesta casualitat i supremeixi el problema.

Es com si el dia de demà, partissin la assignatura d'Ant. i Mitja i hagués la càtedra de Història Mitja d'Espanya a Madrid i jo fundat en que hi tindria dret per haver tingut l'acumulació de H^a Antiga i Mitja la demanés per que la meva sogra no pot venir a Barcelona.

El cas seria exactament igual, doncs la meva sogra està malata, no pot trasladarse a Barcelona porque no pot resistir el clima humit, segons tot els metges que l'han vista i la meva dona es l'única filla que té a Espanya doncs l'altra probablement se n'anirà a l'estranger d'un moment a l'altra (en Martín està destinat a Cuba). A més el cas de la meva sogra es més greu que el de V. doncs viu sola.

V. s'imagina el que diria tothom de que jo per una complicació familiar hagués deixat la meva càtedra i el meu camp de treball per anar a una càtedra que no es la meua, de la que no sé una paraula, en la que no podria fer res presentable i em convertiria en un vulgar repetidor? Amb quina cara em presentaria davant de la gent que em coneix a l'extranger? Pero mes que tot aixó em faria l'efecte d'un suïcidi moral. Tot el treball de més de 10 any i els petits éxits lograts a costa de tantes lluites haurien sigut en và, doncs per a treballar a casa a ratos perdus no valia la pena de començar. Fent d'abogad a Barcelona ara tindria un bon despatxo i hauria guanyat més diners que fent de Professor.

La seva Sra. segurament es farà carrec de tot aixó. Estimant-lo no pot voler que sacrifiqui la seva carrera, en el moment en que es presenta millor.

En quant a possibles combinacions de Barcelona, al Museu per exemple, com podriem nosaltres defensar la seva competència després de la renúncia a treballar en lo nostre i d'un temps d'explicar H^a Moderna?

Ja seriem a alló de «todos semos unos» i a les teories d'en Folch.

L'Uson marxa demà a Santiago. L'altra dia em va preguntar si era veritat que V. estava molest amb ell per algun detall de les oposicions de l'any passat. Potser ha traslluit alló que ell protestava de que deixessin la càtedra deserta. Jo li vaig dir que creia que no, doncs tenint que ser companys més val deixar-ho correr. Mossén Pipi sembla que es va cobrir d'ignominia. De Instituts ni hi ha per temps. Cuan parli amb en Zabala li diré lo del Santamaría. La Comas i la Molina fluixes.

Nosaltres crec que acabarem la semana que ve i que sortirà en Galindo sense dificultat. Per aquí diuen que en Bustamante demanaria Oviedo allavores en Serra podria anar a Santiago i formarien una Facultat jove estupenda. Figuris quina diferència amb la evolució de fòsils de València. A més econòmicament hi perdria doncs a València no tindrà acumulada.

Afectuosos records del seu bon amic.

P. Bosch Gimpera.

2) Carta de Pericot a Federico Maciñeira para xestionar unha visita á súa colección arqueolóxica (inérita, arquivo persoal de F. Maciñeira Teijeiro).

Data: 15-II-1927

Tipo: carta manuscrita, membrete «Luis Pericot García. Catedrático de la Universidad. Santiago de Compostela».

Sr. D. Federico Maciñeira

Distinguido Sr.: Sin otro derecho que el que puede darme nuestra común afición a los estudios prehistóricos me dirijo a V. para rogarle me diga si en los días de

carnaval estará V. en Ortigueira y si me sería posible entonces visitarle y ver su colección prehistórica de la que mucho me han hablado.

Voy a publicar una pequeña nota sobre los vasos campaniformes de la colección La Iglesia de El Ferrol que me llevé a Barcelona para su restauración y me sería de gran interés saber si es cierto lo que dice Murguía en la pag. 564 de la 2ª ed. de su Historia de Galicia (T. I), que V. posee otro ejemplar y en caso de que así sea, ¿lo halló V. en una mámoa sin dolmen interior?

Espero disculpará V. las molestias que le ocasione y en espera de sus noticias se ofrece como servidor y amigo q.e.s.m.

Luis Pericot.

(el 19-II que estaré domingo, lunes y martes)

3) Carta de Pericot a Federico Maciñeira, respecto ó envío das *FHA* (inédita, arquivo persoal de F. Maciñeira Teijeiro).

Data: 27-II-1940; 10-III-40.

Tipo: carta manuscrita, membrete «Universidad de Barcelona. Facultad de Filosofía y Letras. Particular). Manuscrito: s/c. Rambla Cataluña, 89 – 3º - 2º

Sr. D. Federico Maciñeira
Ortigueira

Mi querido amigo: Aunque hace ya muchos años que tuve el placer de visitarle en Ortigueira, en ese encantador rincón de Galicia que tanto desearía poder ver de nuevo, no le he olvidado. Ahora se me ofrece una ocasión de probárselo y ello me proporciona una alegría. El librero Bosch me pide, como encargado de la Secretaría de la Facultad, ejemplares de las Fontes H. A. para un cliente suyo. No se los podemos servir por no haber llegado aún la autorización ministerial de venta de estas obras publicadas en los años pasados; al decirme que era para un Sr. de La Coruña he tenido curiosidad de averiguar el nombre y al ver que era V. el peticionario pienso que bien merece que le mande yo directamente los volúmenes que desea. Espero que los recibirá bien y sin tardanza.

No olvido que cuando necesitaba tomar unas notas sobre las fuentes de la España Antigua V. me dejó el Hübner (obra que tras muchos años de buscar he podido poseer); la publicación de las Fontes, en que intervengo, me permite devolverle el favor.

Mucho me agradecería recibir noticias tuyas y saber si ha continuado sus exploraciones arqueológicas, que ha encontrado y recibir sus publicaciones. Aunque las tierras levantinas me han proporcionado prodigamente verdaderos tesoros, no olvido aquellos bellos vasos campaniformes, mammoas y castros de ese

bello y poético país y espero tener tiempo algún día para publicar las notas que he ido recogiendo sobre relaciones arqueológicas entre las tierras atlánticas del Occidente.

Espero también que estos terribles años pasados no le habrán ocasionado grandes sinsabores; yo y los míos tras no pocos peligros y angustias hemos salido con bien y aunque las preocupaciones no han cesado para mí, no puedo quejarme.

Le saluda con todo afecto

Luis Pericot

El fasc. V de Fontes está ya en 2as pruebas. El traductor de los textos, Sr. Valenti está ahora de catedrático de latín en El Ferrol, acaso pueda V. verle y contribuir a hacerle agradable ese país.

AGRADECIMENTOS

Debo expresar o meu agradecemento a Margarita Díaz-Andreu (e indirectamente a Jordi Cortadella) por terme facilitado o expediente de L. Pericot da Universidad de Barcelona; e a Federico Maciñeira Teijeiro por facilitarme as dúas cartas inéditas que reproduzo neste artigo.

BIBLIOGRAFÍA

- ACUÑA CASTROVIEJO, F. (1992): «Biobibliografía de Alberto Balil», en F. Acuña (coord.), *Finis Terrae. Estudios en lembranza do Prof. Dr. Alberto Balil*, Santiago, pp. 11-51.
- (1998): «As escavacións galego-portuguesas no mundo castrexo no contexto dos intercambios culturais e científicos neste século», *Cadernos do Museu Municipal de Penafiel 2*, pp. 29-36 (versión dixital en <http://www.aaviladonga.es/e-castrexo/ga/mcmmp29.htm>).
- ARMADA PITA, X.-L. (1999): «Unha revisión historiográfica do celtismo galego», en *Os Celtas da Europa Atlántica. Actas do Iº congreso galego sobre a cultura celta*, Ferrol, pp. 229-272.
- (2003): «O legado de Federico Maciñeira e o patrimonio prehistórico de As Pontes na xénese da arqueoloxía galega», en V. Alonso Troncoso (ed.), *O patrimonio histórico de As Pontes de García Rodríguez* (no prelo).
- ASSÍA, A. (1979): «Los años compostelanos del Doctor Pericot», *La Vanguardia* (26-XI-1978).
- BALIL, A. (1973): «Algunos aspectos y problemas de la Galicia romana», *Cuadernos de Estudios Gallegos XXVIII*(85), pp. 161-180.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, X. R. (1993): «A historia da historia. Aproximación a unha historiografía galega: De Murguía a Risco», en J. G. Beramendi (ed.), *Galicia e a historiografía*, Santiago, pp. 183-209.
- BATE, L. F. (1998): *El proceso de investigación en arqueología*, Barcelona.
- BETTENCOURT, A. M. S. (1998): «O concepto de Bronce Atlántico na Península Ibérica», en S. O. Jorge (ed.), *Existe uma Idade do Bronze Atlântico?*, Lisboa, pp. 18-39.
- CARBALLO ARCEO, L. X. e FÁBREGAS VALCARCE, R. (1991): «Dataciones de carbono 14 para castros del Noroeste peninsular», *Archivo Español de Arqueología* 64, pp. 244-264.
- CEBRIÀ, A. (1999): «Lluís Pericot i García (1899-1978): eclecticisme, sociabilitat i bonhomia. Valoració, des del present, d'una figura clau de l'arqueologia i de la prehistòria de la meitat del segle XX», *Pyrenae* 30, pp. 9-14.
- COMAS, J. (1963): «Bio-bibliografía de Pedro Bosch-Gimpera», en *A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagésimo aniversario de su nacimiento*, México, pp. XXXI-LXIV.
- CONSELL DE REDACCIÓ DE PYRENAE (1999): «Lluís Pericot i García (1899-1978)», *Pyrenae* 30, pp. 7-8.
- CORTADELLA, J. (1991): «La formación académica de Bosch Gimpera: de la filología griega a la protohistoria peninsular», en J. Arce e R. Olmos (coords.), *Historiografía de la Arqueología y de la Historia Antigua en España (siglos XVIII-XX)*, Madrid, pp. 161-166.
- CRiado BOADO, F. e VÁZQUEZ VARELA, J. M. (1993): *La cerámica campaniforme en Galicia*, Sada (1ª ed. 1982).
- DÍAZ-ANDREU, M. (1995): «Arqueólogos españoles en Alemania en el primer tercio del siglo XX. Los becarios de la Junta de Ampliación de Estudios: Bosch Gimpera», *Madridener Mitteilungen* 36, pp. 79-89.
- (1996): «Arqueólogos españoles en Alemania en el primer tercio del siglo XX. Los becarios de la Junta para la Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas», *Madridener Mitteilungen* 37, pp. 205-224.

- (1997): «Nación e internacionalización. La arqueología en España en las tres primeras décadas del siglo XX», en Mora e Díaz-Andreu 1997, pp. 403-416.
- (2002): *Historia de la Arqueología. Estudios*, Madrid.
- (no prelo): «Arqueología y dictaduras: Italia, Alemania y España», en F. Wulff e M. Álvarez Martí-Aguilar (eds.), *Antigüedad y franquismo (1936-1975)*, Málaga.
- DÍAZ-ANDREU, M. e MORA, G. (1997): «La historiografía española sobre arqueología: panorama actual de la investigación», en Mora e Díaz-Andreu 1997, pp. 9-18.
- FERNÁNDEZ IBÁÑEZ, C. (1990): «Conservación y restauración de cerámica campaniforme», *Gallaecia* 12, pp. 153-169.
- FERNÁNDEZ IBÁÑEZ, C. e FÁBREGAS VALCARCE, R. (1996): «Obermaier y la prehistoria en el Noroeste de la Península Ibérica», en A. Moure Romanillo (ed.), «*El hombre fósil*» 80 años después. *Homenaje a Hugo Obermaier*, Santander, pp. 99-126.
- FERNÁNDEZ-POSSE, M. D. (1998): *La investigación protohistórica en la Meseta y Galicia*, Madrid.
- FONTANA, J. (2001): *La historia de los hombres*, Barcelona.
- FRAGUAS FRAGUAS, A. (1968): «Sebastián González García-Paz. Notas da súa vida e do seu tempo», *Grial* 21, pp. 334-357.
- FULLOLA, J. M. (2002): «Lluís Pericot: records d'un quart de segle de convivència», en Gracia *et al.* 2002, pp. 45-60.
- GARCÍA ROMERO, C. (1925): «Galicia y las Islas Británicas en tiempos remotísimos», *Boletín de la Real Academia Gallega* 169 e 172, pp. 39-43, 80-84.
- GRACIA ALONSO, F. (2001): «Pere Bosch Gimpera – Josep Pla. Una polémica sobre el valor de la Prehistoria como ciencia en 1923», *Revista de Arqueología* 247, pp. 12-19.
- (2002): «58 anys i 7 dies», en Gracia *et al.* 2002, pp. 15-43.
- GRACIA ALONSO, F.; FULLOLA, J. M. e VILANOVA, F. (2002): *58 anys i 7 dies. Correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1919-1974)*, Barcelona.
- GRACIA ALONSO, F. e MUNILLA CABRILLANA, G. (2000): «La Universidad de Barcelona y la investigación sobre la cultura ibérica. De Bosch Gimpera a Maluquer de Motes (1916-1988)», en J. Blánquez e L. Roldán (eds.), *La Cultura Ibérica a través de la fotografía de principios de siglo. El litoral mediterráneo*, Madrid, pp. 169-208.
- HIDALGO CUÑARRO, J. M. (1996): «Consideraciones generales sobre las excavaciones arqueológicas en el castro de Troña (Ponteareas, Pontevedra)», en J. M. Hidalgo (coord.), *A cultura castrexa galega a debate*, Tui, pp. 223-246.
- IGLESIA, S. de la (1907): «Catálogo de la sección de protohistoria gallega de la colección de Santiago de la Iglesia», en *Almanaque de Ferrol para el año de 1908*, Ferrol, pp. 59-67.
- LÓPEZ CUEVILLAS, F. e BOUZA BREY, F. (1929): *Os Oestrimnios, os Saefes e a Ofiolatría en Galiza*, A Coruña.
- MACIÑEIRA, F. (1924): «Relaciones marítimas entre el Norte de Galicia y las Islas Británicas en tiempos prehistóricos», *Boletín de la Real Academia Gallega* 160, 161 e 162 (abril, maio e xuño), pp. 73-81, 104-110, 140-147.
- (1929): «Notable grupo de círculos lúthicos y túmulos dolménicos de la cuenca superior del Eume», *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos* II, separata de 38 pp.
- (1941): «El vaso campaniforme y condiciones de sus intactos yacimientos tumulares en la estación de Puentes, del cabo Ortegaleira», *Atlantis* XVI/3-4, pp. 356-369 e tres láminas.
- (1947): *Bares, puerto hispánico de la primitiva navegación occidental*, Santiago.

- MATO DOMÍNGUEZ, A. (2001): *O Seminario de Estudos Galegos na documentación que garda o Instituto Padre Sarmiento*, Sada.
- MEDEROS MARTÍN, A. (1999): «El joven Bosch Gimpera y la primera estructuración de la Prehistoria en España», *BSAA* 65, pp. 9-28.
- MORA, G. e DÍAZ-ANDREU, M. (eds.) (1997): *La cristalización del pasado: génesis y desarrollo del marco institucional de la Arqueología en España*, Málaga.
- MOURE ROMANILLO, A. (1996): «Hugo Obermaier, la institucionalización de las investigaciones y la integración de los estudios de Prehistoria en la universidad española», en A. Moure (ed.), «*El hombre fósil*» 80 años después. Homenaje a Hugo Obermaier, Santander, pp. 17-50.
- OBERMAIER, H. (1923): «Impresiones de un viaje prehistórico por Galicia», *Boletín Arqueológico de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Orense* VII(148-49), pp. 1-21, 25-48.
- OLMOS, R. (1997): «La reflexión historiográfica en España: ¿una moda o un requerimiento científico?», en Mora e Díaz-Andreu 1997, pp. 19-29.
- PASAMAR ALZURIA, G. e PEIRÓ MARTÍN, I. (2002): *Diccionario Akal de Historiadores Españoles Contemporáneos*, Madrid.
- PEÑA SANTOS, A. de la e REY GARCÍA, J. M. (1997): «Arte parietal megalítico y Grupo Galaico de arte rupestre: una revisión crítica de sus encuentros y desencuentros en la bibliografía arqueológica», *Brigantium* 10, pp. 301-331.
- PERICOT, L. (1927): «Los vasos campaniformes de la colección La Iglesia», *Boletín de la Real Academia Gallega* 192, pp. 283-291.
- (1930a): Recensión «R.A.S. Macalister, *The Archaeology of Ireland* (London 1928)», *Boletín de la Universidad de Santiago de Compostela* 4, pp. 87-88.
- (1930b): Recensión «T.D. Kendrick, *The Druids. A Study in Celtic Prehistory* (London 1927)», *Boletín de la Universidad de Santiago de Compostela* 4, pp. 88-89.
- (1930c): Recensión «Marthe y S. Just Péquart y Z. Le Rousic, *Corpus des signes gravés des monuments mégalithiques du Morbihan* (Paris 1927)», *Boletín de la Universidad de Santiago de Compostela* 4, pp. 89-91.
- (1930d): Recensión «J. Imbelloni, *La esfinge indiana* (Buenos Aires 1926)», *Boletín de la Universidad de Santiago de Compostela* 4, pp. 91-92.
- (1930e): «Las excavaciones en la citania de Troña», *Boletín de la Universidad de Santiago de Compostela* 4, p. 92.
- (1930f): «Los recientes hallazgos prehistóricos del Levante español», *Boletín de la Universidad de Santiago de Compostela* 4, p. 92.
- (1933): «La representación serpentiforme de la Citania de Troña (Galicia)», en *Homenagem a Martins Sarmiento*, Guimarães, pp. 281-286.
- (1944a): Recensión «A. do Paço, *Uma vasilha de barro, de grandes dimensões, do 'castro' de Vila-Nova-de-São-Pedro* (Porto 1943)», *Ampurias* VI, p. 378.
- (1944b): Recensión «A. do Paço y E. Jalhay, *A póvoa eneolítica de Vila Nova de San Pedro* (Broteria, XXXVII, Lisboa 1943)», *Ampurias* VI, p. 378-379.
- (1944c): Recensión «E. Jalhay, *O 'esconderijo' pre-histórico de Porto do Concelho (Mação, Beira Baixa). Contribuição para o estudo da época do Bronze em Portugal* (Broteria, XXXVIII, Lisboa 1944)», *Ampurias* VI, p. 380.
- (1945-46): Recensión «A. do Paço, *Nota acerca de uma taça de barro da gruta II de Alapraia* (Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos de Orense XIV, 1943-44)», *Ampurias* VII-VIII, p. 443.

- (1947-48): Recensión «F. López Cuevillas, *Armería posthallstática del Noroeste hispánico (Cuadernos de Estudios Gallegos, VIII, 1947)*», *Ampurias* IX-X, pp. 410-411.
 - (1957): «El caso de los microburiles tempranos», en *Homaxe a Florentino L. A. Cuevillas*, Vigo, pp. 35-39.
 - (1959-60): «Algunos recuerdos personales de Cuevillas», *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Orense* XX(1-4), pp. 45-48.
 - (1963): «El profesor Pedro Bosch-Gimpera y su escuela. Medio siglo de recuerdos», en *A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagésimo aniversario de su nacimiento*, México, pp. 361-368.
 - (1975): «Problemas generales del conocimiento de la Prehistoria», en *Actas de las I Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas, I. Prehistoria e Historia Antigua*, Santiago, pp. 43-51.
- PERICOT, L. e LÓPEZ CUEVILLAS, F. (1931): *Excavaciones en la citania de Troña. Memoria de las excavaciones realizadas en 1929-1930, presentada a la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, JSEA 155, Madrid.
- PERICOT, L. e PARGA, I. (1928): «Castros de los alrededores de Mondariz-Balneario», *La Temporada en Mondariz* 2, 3, 8 e 9.
- PRADO FERNÁNDEZ, O. (1997): «El Seminario de Estudios Galegos: génesis, aportación y desaparición», en Mora e Díaz-Andreu 1997, pp. 457-461.
- REY CASTIÑEIRA, J. (1996): «Referencias de tiempo en la cultura material de los castros gallegos», en J. M. Hidalgo (coord.), *A cultura castrexa galega a debate*, Tui, pp. 157-206.
- RIPOLL PERELLÓ, E. (1979-80): «Prof. Lluís Pericot i Garcia (1899-1978)», *Ampurias* 41-42, pp. 507-518.
- RIPOLL PERELLÓ, E.; CARRERAS, T. e LLECHA, M. T. (1979-1980): «Bibliografía del Prof. Lluís Pericot», *Ampurias* 41-42, pp. 518-536.
- ROVIRA I PORT, J. (2000): «Bosch Gimpera y la creación del Museo Arqueológico de Barcelona», en J. Blánquez e L. Roldán (eds.), *La Cultura Ibérica a través de la fotografía de principios de siglo. El litoral mediterráneo*, Madrid, pp. 209-219.
- RUIZ ZAPATERO, G. (1993): «La organización de la arqueología en España», en M. I. Martínez Navarrete (coord.), *Teoría y práctica de la Prehistoria: perspectivas desde los extremos de Europa*, Cantabria, pp. 45-73.
- (2002): «Prólogo» a Díaz-Andreu 2002, pp. 15-24.
- RUIZ ZAPATERO, G.; ÁLVAREZ SANCHÍS, J. R. e LORRIO, A. J. (1997): «De la cátedra de Historia Primitiva del Hombre al Departamento de Prehistoria de la Universidad Complutense de Madrid», en Mora e Díaz-Andreu 1997, pp. 667-678.
- SANMARTÍ-GREGO, E. (1999): «Bosch Gimpera y la escuela catalana de estudios ibéricos», en J. Blánquez e L. Roldán (eds.), *La Cultura Ibérica a través de la fotografía de principios de siglo. Un homenaje a la memoria*, Madrid, pp. 109-112.
- VICENT, J. M. (1990): «El debat postprocessual: algunes observacions 'radicals' sobre una arqueologia 'conservadora'», *Cota Zero* 6, pp. 102-107.
- VIDAL ROMANÍ, J. R. (1974): «Parga Pondal, Isidro», *Gran Enciclopedia Gallega* (T. 24), pp. 38-39.
- VILANOVA I VILA-ABADAL, F. (2002): «Guerra i mort de d'Escola de Barcelona (i de la Universitat Autònoma). Una aproximació», en Gracia *et al.* 2002, pp. 61-88.